

DOI:

18.-19. YÜZYIL ANKARA CAMİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Cennet CEYLAN

Kültür ve Turizm Bakanlığı/Ankara
cennet.ceylan@kulturturizm.gov.tr

Doç Dr. Önder AYDIN

Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi/Ankara
oaydin@gazi.edu.tr

Özet

Osmanlı'da 18.-19. yüzyıllar, mimaride Batı etkilerinin görüldüğü dönemlerdir. Batıda yaygın olan çok hareketli ve zengin bezemeli sanat zevki, 18.yy'dan sonra Osmanlı sanatında hissedilmeye başlamış ve başta başkent İstanbul olmak üzere Anadolu'nun diğer kentlerinde değişime neden olmuştur. Çağlar boyu önemli olaylara ev sahipliği yapmış kentlerden biri olan Ankara'nın bu değişim sürecinde mimari açıdan ortaya koyduğu tutum önemlidir. Bu çalışmada Batılı akımların Ankara mimarisi üzerindeki etkileri incelenmiş ve bu incelemenin, geçmişten gelen anlamlarla yüklü mekan anlayışının yanında değişimlerin gözlenebildiği yapı grubu olması nedeniyle cami ve mescitler üzerinde yapılması uygun bulunmuştur. Buradan yola çıkarak; çalışmanın ilk bölümünde, Batılılaşma öncesi dönemler ve Ankara camileri incelenmiştir. İkinci bölümde ise 18. yy. başından 20.yy başına kadar geçen ikiyüz yıllık dönemde Ankara İli, Altındağ İlçesi'nde inşa edilen on adet cami ele alınmış ve söz konusu camilerin mimari özellikleri tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda; önceki dönem cami ve mescitlerin mimari özelliklerinden yola çıkılarak, Batılı akımlar etkisinde Ankara'da inşa edilen cami ve mescitlerin mimari özellikleri değerlendirilmiştir.

Anahtar sözcükler: Ankara Tarihi, Ankara Camileri, Batılılaşma Dönemi, Anadolu Selçukluları, Osmanlı Camileri

An Evaluation on the Ankara Mosques in the Period Of 18.-19.Century

Abstract

18th and 19th centuries are the periods of time which the architecture of the Ottoman Empire was affected by the Western architecture. The enjoyment of the art which have values (i.e art of adornment, lines with many curls etc), started to be felt after 18th century and caused a change in other cities of Anatolia, especially Istanbul. In this period of change, The architectural situation of the city, Ankara where substantial events happened throughout the history, is significant. In this study, the effects of the western architectural trends on the architecture of Ankara were investigated. Since the mosques / small mosques are the group of the structures where the architectural changes can be observed, in addition to the "perception of place" having values of the history, this investigation into the mosques / small mosques was conducted. Based on all this information, the periods of time before westernization and the mosques in Ankara were investigated in the first part of the study. In the second part, considering the period of time from the beginning of 18th century to the beginning of 20th century, 10 mosques located in the town "Altındağ", Ankara and the architectural features of these mosques were determined. As a result of the investigation, with the effect of the

western architectural trends, the architectural features of the mosques constructed in Ankara were evaluated based on the architectural features of the mosques / small mosques constructed during former periods of time.

Keywords: Ankara History, Ankara Mosques, Westernization Period, Anatolia Seljuks, Ottoman Mosques

Giriş¹

Kentler, içinde yaşayan toplumlardan izler taşır. Toplumların kendi değerlerine göre şekillendirdiği mekânlar, zaman içinde kültürel katmanlar halinde kentlerde yerini almaktadır. Ankara, geçmiş dönemlere ait kent mekânlarını içinde barındıran bir şehirdir. Bu mekanlardan günümüze ulaşanlar, geçmiş ve bugün arasında bağ kurarak kente mimari açıdan zenginlik katar.

Öyle ki günümüzde Ankara'ya bakıldığında bu topraklarda yaşam sürmüş medeniyetlere ait izlere rastlamak mümkündür. Özellikle kentin çağlar boyu merkezi konumunda olan kale ve çevresinde, bugün eski ve yeni birarada kente cephe vermektedir. Hacı Bayram Veli Cami'nin üzerinde bulunduğu höyükte yer alan Roma Dönemi yapısı Augustus tapınağının kalıntıları ve yine Roma Dönemi kalıntılarında olan Roma Hamamı, Ankara Valilik Binası önünde bulunan Roma Dönemi kalıntısı Jüstinyen Sütunu ve Ankara Kalesi kent içinde yerini almış örneklerdendir.

Ankara, Türk toprağı olduktan sonra da imar faaliyetleri hızla devam etmiştir. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri'nde birçok ticari, sosyal ve dini amaçlı yapı ortaya konmuş, bunlardan bazısı doğal ya da çevresel faktörlerden dolayı günümüze ulaşamamıştır. Müslüman nüfusun artmasıyla beraber kent dokusunda yerini alan camiler, hem belirli dini kaidelere yaslanmış hem de kentin var olan dinamiklerinden beslenmiştir. Somut ve soyut işlevi olan bu yapı tipinin şekillenmesinde İslam dininin temelinde var olan teklik vurgusu ve kible unsuru ile yerel mimari değerler önemli rol oynamıştır.

Transit ticaret yolları üzerinde bulunan, üretim yapan ve bölgesel merkez konumundaki kent, Selçuklular Dönemi'nde daha çok askeri bir yerleşme yeri olarak görülmüştür (Tunç, 2004, s. 84). Bu dönemde kentte inşa edilen yapı sayısı oldukça az olup Alaaddin Cami (1178), Saraç Sinan Mescidi (1288), Arslanhane Cami (1289-90) ve bugün ayakta olmayan Kızılbaş Cami söz konusu dönemden günümüze ulaşan cami ve mescitlerden olmuştur (Öney, 1971, s. 99).

Osmanlı devrine gelindiğinde imar faaliyetleri hız kazanmış ve kente birçok cami ve mescit eklenmiştir. 15. 16. ve 17.yy.larda Ahi Elvan Cami, Ahi Tura Mescidi, Ahi Yakup Cami, Balaban Mescidi, Boyacı Ali Mescidi, Direkli Cami, Eyüp Mescidi, Gecik Mescidi, Geneği Mescidi, Hacettepe Cami, Hacı Arap Cami, Hacı Bayram Cami, Hacı Doğan Mescidi, Hacı İvaz (Helvai) Mescidi, Hacı Seyit Mescidi, Hemhüm Mescidi, Karacabey (İmaret) Cami, Molla Büyük Mescidi, Örtmeli (Hoca Hundi) Mescidi, Poyracı Mescidi, Rüstem Nail (Dındın) Mescidi, Sabuni (Karanlık) Mescidi, Şeyh İzzettin Mescidi, Cenabı Ahmet Paşa Cami, Kurşunlu Cami, Zincirli Cami, İki Şerefeli (Resul Efendi) Cami, inşa edilen cami ve mescitlerdendir.

¹ Bu makale, Doç. Dr. Önder AYDIN danışmanlığında yürütülen "Batılılaşmanın Osmanlı Dini Mimarisine Mekânsal Etkileri Üzerine Bir Araştırma: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara Vilayetinde İnşa Edilen Cami ve Mescitler" Yüksek Lisans tezinden yararlanarak hazırlanmıştır.

Osmanlı Devleti için 18. ve 19.yy.lar siyasi, sosyal ve ekonomik alanlardaki gerilemenin mimaride de hissedildiği dönemler olmuştur. 18.yy.dan sonra Batılı formların mimariye girişi hızlanmış, Batılı Klasik mimari bezemeler yapıların içinde ve dışında kullanılır hale gelmiştir. Batılılaşma Dönemi olarak bilinen bu yüzyıllarda Anadolu camileri genel olarak plan tipi ve kurgusu bakımından Erken ya da Klasik Dönem Osmanlı mimarisinin devamı niteliğinde olmuş, ana mekan organizasyonu devam etmekle birlikte daha çok detayda değişiklikler görülmüştür (Sözen ve diğerleri, 1975, s. 296).

Ankara'nın batılılaşma etkisini cami ve mescitlerine nasıl yansıttığı bu çalışmanın konusu olmuştur. Bu kapsamda Ankara'da inşa edilen cami ve mescitler, plan-mekan, malzeme ve teknik, cephe düzeni ve bezeme özellikleri bakımından incelenmiş ve Ankara'nın Batılı akımlar etkisinde nasıl bir tutum sergilediği değerlendirilmiştir.

Çalışma alanı olarak Ankara'nın tarihsel süreç içerisinde merkezi konumunda olan kale ve çevresini de içine alan Altındağ ilçesi tercih edilmiştir. Ankara II Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu arşiv kayıtları baz alınarak tespit edilen cami ve mescitler, yerinde incelenmiş ve fotoğraflama çalışmaları tamamlanmıştır. Elde edilen veriler ışığında bahse konu cami ve mescitlerin mimari özelliklerine yönelik genel bir değerlendirme yapılmıştır. Sonuç kısmında ise Batılı akımların bu yapı grubunda nasıl bir etki bıraktığı hususuna yer verilerek Ankara cami ve mescit mimarisinin üslubu üzerine genel bir tespitte bulunulmuştur.

Çalışma, tarihi ve kültürel açıdan hakkında birçok bilimsel çalışma olan Ankara'nın Batılılaşma devri cami ve mescitlerini doğrudan konu alması ve belgelemesi bakımından önemlidir.

Batılılaşma Dönemine Kadar Ankara

Ankara ve yakın çevresinde yapılan araştırmalar, kentin geçmişinin tarihin en eski dönemlerine kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Bugün Anadolu Medeniyetleri Müzesi ve Maden Teknik Arama Enstitüsü Müzesi'nde sergilenen Paleolitik Dönemlere ait kültürel kalıntılar, kentin zengin tarihi hakkında ipucu vermektedir.

M.Ö. 25 yılında Roma eyaleti olan Galatya'nın başkenti haline gelen Ankara, giderek önemli bir yerleşim yeri haline gelmiş ve 2.yy'da en gelişmiş dönemini yaşamıştır (Erdoğan ve diğerleri, 2007,s.9-53). Bu dönemde Augustus Tapınağı, gymnasium (spor ve kültürel toplumsal yaşamın merkezi), bouleuterion (kent meclisi binası), amfiteyatrosu, şenlik yeri ve hipodrom (araba ve at yarışları yapılması için), sütunlu yol (Augustus mabedi ile Çankırı kapısı arasında Hadriyanus zamanından kalma ve Ankara'nın görkemine işaret eden görkemli yol), tiyatro (Dionisos şenlikleri için),hamam (yaklaşık 500 yıl kullanılmaya devam edilen ve antik devrin en büyük hamamlarından olan), Zeus tapınağı, agora ile Jüstinyen sütunu/Belkıs'ın (Ankara Vilayet Binası önünde bulunan sütun) yapıldığı bilinmektedir (Eyice,1996,s.246-248).Yapılan arkeolojik kazılar sonucu Büyük Hamam çevresinde tespit edilen büyük bir yerleşme alanı kent merkezinin, Augustus Tapınağı, Büyük Hamam, yanındaki Palaestra ve Sütunlu Yol'u içine alan bölgede bulunduğu görüşünü ortaya çıkarmıştır.

Bu dönemde kale ile korunamayacak kadar genişlemiş olan Ankara, 2.yy'ın ortasından sonra gerilemeye başlamıştır. Bizans Dönemi'ne gelindiğinde sönük bir eyalet merkezi görünümünde olan kentin bu durumu 6. yy. sonuna kadar devam etmiştir. Bu dönemde kent kalesinde kapsamlı yenileme ve güçlendirme çalışmaları yapılarak bugünkü Ankara Kalesi'nin temelleri atılmıştır (Tunç, 2004, s. 80). Kale

dışında Bizanslar'dan günümüze az sayıda yapı ulaşmış olup bu yapılar, Nilus Manastırı, Attalina, Magna, Meryem ve Petrus Manastırları, bir tane misafirhane (Xenodokheion), bir tane hastane (Nosolcomeion) ve yapılış tarihi kesin olarak saptanamamakla birlikte 20.yy'ın ilk yarısında bir kısmının ayakta olduğu bilinen Clemens Kilisesi ile sınırlıdır (Eyice,1996, s.253-254).

1073 yılında tamamen Türk hakimiyetine giren kent, 11.yy'ın son çeyreğinde tekrar sur içine çekilmiştir. Kalenin Türkler tarafından ilk ele geçirilişinden Osmanlı hâkimiyetine geçişine kadar geçen sürede kentin genel görünümüne etki edecek düzeyde mimari bir yapı inşa edilmemiştir. 13.yy'da ahi yönetiminde olduğu bilinen kente bu dönemde adını ahilerden alan yapılar eklenmiştir. İnşa edilen yapılar genellikle gösterişsiz ve küçük ölçekli yapılar olmuştur. Bunun nedeni yapıların sultanlar tarafından değil de yerel tarikat liderleri tarafından ferdi teşebbüsle yaptırılmış olmasıdır (Tunç, 2004,s.81, 87-89). Söz konusu yapılardan günümüzde mevcut olmayan saray, 1. Keykavus tarafından yaptırılan medrese ile Akköprü'nün sultan yapısı; Arslanhane Cami, Kızılbey Cami ve Türbesi'nin emir yapısı olduğu bilinmektedir (Akpolat ve Eser, 2004, s. 18).

1403'te Osmanlı hakimiyetine giren kent, 16.yy'da sof ticaretinde önemli bir merkez halini almıştır. Kentte sof üretimi çevre kasabalara yayılmış ve sof ticareti Avrupalı tüccarları kente çekmiştir (Akpolat ve Eser, 2004, s. 24). Kent, bölgede ham sofların işlenmesi ve kumaş haline getirilmesinde merkez konumuna gelmiştir. Kentte toplanan soflar (Ankara keçisinden elde edilen bir tür kumaş), başta İstanbul, Bursa, Halep gibi kentler olmak üzere büyük çoğunluğu Venedik, Lehistan gibi Avrupa ülkelerine ihraç edilmiştir (Ergenç, 1984, s.55-57). Ankara'ya özgü bir imalat olan sof kumaşının üretiminden ticaretine kadar geçen süreçte Müslüman ve Gayrimüslim halk ortak bir çalışma yürütmüşlerdir. Öyle ki Müslümanlar'ın sofların işlenmesi ve dokunmasında; gayrimüslimlerin ise sofların yıkanması, cenderelenmesi, boyanması, perdahlanması ve pazarlanmasında görev aldığı bilinmektedir (Tunçer, 2001, s.35).

16. yy. Osmanlı-Türk şehirlerinde ticaret eylemleri kale dışına taşarak bedesten ve onu çevreleyen hanlar ile buraya açılan sokaklarda sürdürülmüştür. Ankara'da da bu şekilde gelişim gösteren ticari faaliyetler, Hisar'ın eteklerine taşmış ve Hisar'ın dış surlarının hemen önündeki Atpazarı Meydanı ve çevresi kentte birinci merkez halini almıştır (Tunçer, 2001,s. 37-38). Sadrazam Mahmud Paşa tarafından yaptırılan Mahmud Paşa Bedesteni 16.yy. Ankarasında önemli ticaret merkezlerinden olmuştur. Bedesten ve çevresinde isimlerini sattıkları ürünlerden alan hanlarda sadece konaklama değil sanat ve ticaret de gerçekleştirilmiştir. Bedesten'den Sulu Han'a (Hasan Paşa Hanı) kadar uzanan Uzun Çarşı, buraya açılan esnaf çarşıları ile kentin önemli büyük camileri bu ticari merkezde yerini almıştır (Tunçer, 2001,s.39,45). Kent, Roma Dönemi'nden sonra ikinci kez en parlak dönemini yaşamış, Hisarın batı ve güney eteklerine doğru genişlemeye başlamıştır. 16.yy. Ankarasını anlatan seyahatnamelerden kalenin yüksek bir tepe üzerinde surlarla çevrili, kentin ise bu tepe etrafında düzensiz olarak ovaya uzanan etrafı büyük bahçelerle çevrili olduğu anlaşılmaktadır (Alemdar, 1984, s.98). (Harita 1)

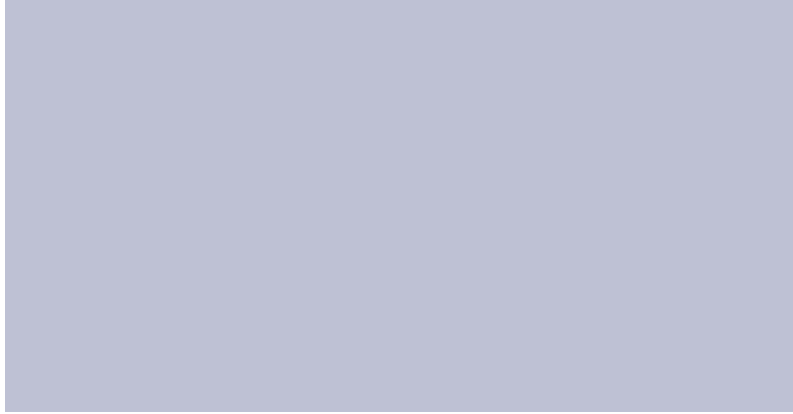
Harita 1: 16. ve 17. Yüzyıllarda Ankara Mahalleleri (Tunçer, 2001, s. 32).

Bu yüzyılda Ankara'da Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi mahalleleri yer alır. Bu mahalleler Osmanlı öncesi İslam şehirlerindeki gibi birbirinden kopuk yerleşme birimleri olarak gelişmemiş aksine aralarında organik bir bağ bulunmuştur (Erdoğan, 1998, s.38). 1522 tarihli Tahrir Defterine göre kalede dört Müslüman ve bir gayrimüslim mahalle bulunmaktadır. Bu mahallerde oturan halk, vergilerden muaf tutulmakla birlikte kalenin korunmasından ve hizmetlerden beraber sorumlu tutulmuştur. Yine aynı tarihli tahrir defterine göre kale dışında bulunan mahallelerde ya tamamıyla müslüman ya da Müslüman ve gayrimüslim halk karışık halde ikamet etmiştir (Erdoğan ve diğerleri,2007, s.62-63).

Ankara'nın manevi ve sosyal bütünlüğünün kurulmasında Hacı Bayram-ı Veli'nin önemi büyüktür. Galat, Roma ve Bizans Dönemlerinde mabet olarak kullanılan kutsal alana (Akurgal, 1993, s. 510) dergahını (15.yy) kuran Hacı Bayram-ı Veli, etrafında toplanan insanlara burada faydalı olmaya çalışmıştır (Kızıler, 2012). Ekonomik anlamda kendine yeten halk profili ruhi tatmini Hacı Bayram zaviyesinde bulmuştur (Turan, 2004, s. 72). Fatih Sultan Mehmed Han, Hacı Bayram-ı Veli'nin halifeleri ile ilişki içinde olmuş, İstanbul'un fethinde bu maneviyat erleri tam kadro görev almıştır. Ankara ile manevi anlamda bağları olan Fatih Sultan Mehmed Han, kentin imarına ve gelişmesine büyük önem vermiştir. Bu dönemde devletin ileri gelenleri tarafından Mahmud Paşa Bedesteni, Kapan Hanı, Bakır Hanı, Tahtakale ve Şengül Hamamı, Seyyid Hüseyin Gazi Türbesi ve zaviyesi yaptırılmıştır. Devlet, kentte dini yapıdan ziyade ticari hayatı geliştirecek yapıların yapımına ağırlık vermiştir (Kırpık ve diğerleri, 2015, s. 33-34).

Mutlak, tek merkezli idari yapısı olan Osmanlı'da başkentlerin mimari açıdan özel bir yeri olmuştur. Politik güce paralel olarak bütün sosyal ve kültürel değerler başkentte toplanmıştır. Diğer kentler ise Şehzade Has'ı olan Manisa ve Amasya örneklerinde olduğu gibi sarayla olan ilişkilerine göre başkentten daha az olmak şartıyla sosyal ve kültürel etkinliklerden nasibini almıştır. Sarayla sıkı bir ilişki içinde olan Osmanlı mimarlığında başkentler ön planda tutularak bir nevi merkezi otoritenin varlığı pekiştirilmiş ve başkentle rekabet ortamının oluşumu engellenmiştir (Kuban, 1968, s.67). Ticari anlamda gelişmiş olan Ankara, Osmanlı'nın sürdürmüş olduğu bu politikadan nasibini almış bir kenttir. Etrafı surlarla çevrili olmayan kentin genel silüeti; kurutulmuş tuğladan yapılmış toprak damlı evler, dar ve toprak zeminli sokaklarda düzensiz sıralanmış şekildedir

(Alemdar, 1984, s.98). Kentteki camilerin çoğunun sultan, vezir ya da devletin ileri gelen yöneticilerden ziyade halktan kimselerin isimlerini taşıdığı dikkat çekmektedir. Payitaht İstanbul'da örnekleri fazlaca görülen ve tasarımlarıyla İmparatorluğun gücünü hissettiren külliye, selatin cami ve ulu cami gibi yapılara Ankara'da rastlamak pek mümkün değildir. Bu dönem külliyelerinden olan Cenab-ı Ahmet Paşa ve Hacı Bayram Veli Külliyesi daha çok tasavvufi anlayışla inşa edilmiştir denilebilir (Erdoğan ve diğerleri, 2007, s.136). Bu noktada kentteki tek Mimar Sinan eseri olan Cenab-ı Ahmet Paşa Cami'nin Klasik Dönem Osmanlı mimarlığından izler taşımakla birlikte mütevazilikten uzaklaşmadığını belirtmek gerekir. (Şekil 1)

Şekil 1: Ankara Cenab-ı Ahmet Paşa Külliyesi (Kaynak: Peker, 2007)

Dini yapılardan medreselerle ilgili günümüze ulaşan örnek bulunmadığı için mimari karakterleri hakkında yorum yapılamamaktadır. Ancak günümüze ulaşan han, hamam, bedesten ve türbelere bakılarak bu kamu yapılarının Klasik Dönem Osmanlı mimari geleneğini yansıttığı söylenebilir (Öney, 1971, s.164-165).

16.yy'ın sonundan itibaren devlet genelinde yaşanan olumsuzluklar kentin çehresinde değişimlere yol açmıştır. Kent, 16. yy. sonundan itibaren Celalilerin dikkatini çekmiş ve 17.yy. boyunca Celaliler tarafından pek çok kez saldırıya maruz kalmıştır. Bu dönemde Kale dışında kalan çarşı ve mahalleler zarar görmüş, halkın bir kısmı göç ederken bir kısmı kendi imkânlarıyla aşağı şehrin etrafını bir sur ile çevrelemiştir (Tunçer, 2001, s. 26).

Ankara Camileri

1071 Malazgirt Zaferi sonrası Türkler kitleler halinde Anadolu'ya yerleşmeye başlamış, 1073 yılında Ankara'yı ele geçirmiştir. Bu tarihten sonra Müslüman nüfusu artmaya başlamış, imar faaliyetlerinde canlılık görülmüştür. Selçuklular döneminde inşa edilen cami ve mescit sayısı oldukça az olup Alaaddin Cami (1178), Saraç Sinan Mescidi (1288), Arslanhane Cami (1289-90) ve bugün ayakta olmayan Kızılbey Cami bu dönem örneklerindedir. Bu yapıların ortak özellikleri kubbesiz, dikdörtgen ya da kare planlı, ahşap tavanlı, tuğla duvarlı, ahşap hatıllı cami ve mescitler olmasıdır. Ancak yine de ahşap tavanlı ve sütunlu camilerin ilk örneği olarak bilinen ve ana karakterini koruyarak bugüne ulaşan Arslanhane Cami ile hemen hemen tamamı yenilenmiş olan Alaaddin Cami ve Saraç Sinan Mescidi'ne bakarak Selçuklu Devri Ankara cami ve mescitleri hakkında genel hüküm vermek pek mümkün değildir (Öney, 1971, s. 99). Buna ek olarak Ortaçağın önemli ahşap merkezlerinden biri olan Ankara'da Anadolu Selçuklu Dönemi'nde nitelikli bir ahşap işçiliğinin var olduğunu söylemek mümkündür. Ahşabın en çok tercih

edildiği mimari elemanlardan olan minberler Anadolu Selçuklu Dönemi'nde künde-kari tekniğiyle yapılırken Moğol (13.yy.) istilasından sonra bozulan ekonomik koşullar nedeniyle yerini taklit künde-kari tekniğine bırakmıştır. Taklit künde-kari tekniğiyle yapılan yan aynalıları baklava, çokgen ve yıldız motifleriyle süslenen bu minberlerin üzerinde kalemşi bitkisel süslemeler yer almaktadır (Ersay, 2010).

Kent, Selçukluların yıkılışından Osmanlı hakimiyetine girene kadar geçen sürede farklı beylikler ve ahilerin yönetimi altında kalmıştır. Bu süreçte inşa edilen yapılar Ankara'nın kendine has mimarlık üslubunun temelini oluşturmuştur. 13. 14. ve 15.yy. başında görülen üslup bütünlüğü daha sonraki dönemlerde inşa edilen cami ve mescitlere de sirayet etmiştir. Kısıtlı imkânlarla ortaya konan bu yapılar, daha çok toplumun o andaki ihtiyacını o andaki olanaklarla gerçekleştirmeyi hedeflemiştir.

Selçuklu Dönemi cami ve mescitlerinden günümüze kalan örneklerin azlığının yanında 14.-15.yy. örneklerinin sayısı oldukça fazladır. Ahi Elvan Cami (14.yy.), Eyüp Mescidi (14.-15.yy.), Geneği Mescidi (14.-15.yy.), Hacı İvaz Mescidi (15.yy.), Kulderviş Mescidi, Molla Büyük Mescidi (15.yy.), Örtmeli Mescid (15.yy.), Poyracı Mescidi (14.-15.yy.) ve Sabuni Mescidi (14.-15.yy.) ilk şekline sadık kalan; Ahi Yakup (1392), Direkli (15.yy.), Hacettepe Camileri (15.yy.) ve Ahi Tura (15.yy.), Balaban (14.-15.yy.), Boyacı Ali (1317), Gecik (1443), Hacı Arap (14.-15.yy.), Hacı Doğan (14.-15.yy.), Hacı Seyid (14.-15.yy.), Hemhüm (15.yy.), Rüstem Nail (15.yy.) ve Şeyh İzzetin Mescitleri (14.yy.) ise yenilemelerle karakterini kaybederek günümüze ulaşan yapılardır (Öney, 1971, s.101).

Bu cami ve mescitlerin hepsi kare ya da dikdörtgen planlı, taş kaideli, ahşap hatıllı, kerpiç duvarlı, içten düz ahşap tavanlı ve kiremit çatılıdır. Bu genel durum Ankara'da yüzyıllar boyu devam edecek üslubun özellikleridir. 14.-15.yy. yapılarının çoğuna sonradan ahşap silindirik minare eklenmiş olup çoğunda plan uzunlamasına dikdörtgen, bazen yandan veya kuzeyden son cemaatlidir. Söz konusu camiler ahşap işçiliği bakımından Arslanhane Cami geleneğini devam ettirmekte ve alçı mihrapları ile stil birliği göstermektedir (Öney, 1971, s. 101).

15.yy. yapısı olan Karacabey Cami (1440) ve Abdülkadir İsfahani (Tabakhane) Mescidi (1428) bu dönem Ankara üslubunun dışına çıkan yapılar arasındadır. Taş tuğla karışımı duvarlara sahip olan Karacabey Cami eyvanlı plan tipi ile Ankara'da tek örnek olma özelliği göstermektedir. Bunun yanında Karacabey Cami'nin kubbe örtüsü ve Abdülkadir İsfahani (Tabakhane) Mescidi'nin orijinalinde kubbe ile örtüldüğü düşünülen tavanı, örtü sistemi bakımından Ankara üslubunun dışına çıkan uygulamalardandır (Öney, 1971, s. 103).

16.yy'da inşa edilen Ankara cami ve mescitleri 14.-15.yy yapılarına göre sayıca az olup Cenabı Ahmet Paşa Cami (1565-66), Hallaç Mahmud Mescidi (1545) ve Kurşunlu Cami(16.yy.) günümüze ulaşan yapılardır. (Öney, 1971, s.56-59) Bu camilerin Ankara üslubunun dışına çıkan özellikleri Osmanlı Dönemi'nde çokça rastladığımız üzeri kurşun kaplı kubbeleri ile taş örgüsü içinde tuğla sıralı duvarlarıdır. Cenabı Ahmet Paşa Cami'nin mermer minberi tipik Osmanlı stilinde olması bakımından farklılık göstermekte olup yine Osmanlı'da bu dönemin özelliği olan kat kat sivri kemerli pencerelerle süslenmiş cepheler de Ankara üslubu için alışılmamış unsurlardandır. Bunun yanında Cenabı Ahmet Paşa Cami minaresi taş, Kurşunlu Cami minaresi tuğladandır. 16.yy. camilerinden olan bu yapılar Karacabey ve Abdülkadir İsfahani Mescidi ile birlikte Ankara üslubunun dışına çıkarak Osmanlı kimliğinde inşa edilen yapılar olarak kentte yerini almaktadır.

Osmanlı Klasik Dönemi'nin yavaş yavaş sona erdiği 17.yy'a gelindiğinde kentte inşa edilen yapılardan İki Şerefeli (Resul Efendi) Cami (1674-75) ve Ramazan Şemseddin (Kale Pazarı) Cami'ne (17.yy) bakılarak bu dönem örneklerinin de Ankara üslubunu devam ettirir nitelikte olduğunu söylemek mümkündür.

18.yy'a kadar kentte inşa edilen cami ve mescitler incelendiğinde daha önce de bahsedildiği üzere bir üslup birliğinin varlığı göze çarpmaktadır. Genel olarak bu cami ve mescitler, moloz taş temel üzerine ahşap hatıllı tuğla ya da kerpiç duvarlar, dikdörtgen planlı harim, üzeri kiremit kaplı kırma çatı, düz ahşap tavan, ahşap minber, mahfil, pencere ve kapı ile alçı mihraba sahiptir. Dışardan bakıldığında konut görünümünde olan bu yapıların cepheleri sade tutulmuştur.

Ankara cami ve mescitlerinde ayaklarla taşınan ahşap mahfillerin döşemesi ve korkulukları ahşap malzemedir yapılmış, istisnaları olsa da düz ahşap tavan üzeri kiremit örtülü kırma çatı kullanımı tercih edilmiştir. Cami ve mescitlerin en önemli mimari elemanlarından biri olan mihraplar, 14.yy. sonlarından itibaren Cenab-ı Ahmet Paşa Cami mihrabı hariç alçıdan ve kalıplama tekniğiyle yapılmıştır (Eskici, 2001, s. 309).

Genel bir üslup olarak cami ve mescitlerin minare kaideleri kare planlı ve taş malzemedir; gövdeleri ise silindirik formlu ve tuğla malzemedir olup minareler konik külahlıdır. Bu üslubun dışına çıkan örnekler olduğu gibi kentin sokak aralarında inşa edilen küçük camilerde ahşap minare geleneğine rastlanmaktadır.

Ankara cami ve mescitlerinde ahşap, kalem işi ve çok nadir olarak taş ve tuğla süsleme örnekleri görülmektedir. Taş süsleme cami ve mescitlerin kapı pencere alınlıklarında, cephe duvarlarında, kubbe ve geçiş elemanlarında, minarelerin şerife altı örgülerinde kullanılmıştır. Kurşunlu Cami'nin son cemaat mahallinde yer alan giriş kapısının kemer üzengilerine işlenen mukarnaslar; Karacabey (İmaret) Cami'nin Ankara taşından işlenmiş mukarnaslı portalı; Cenabi Ahmet Paşa Cami pencerelerinde sivri kemerlerinde yer alan renkli taşlar, taş süsleme örnekleri olarak verilebilir. Tuğla malzemeye ise kapı ve pencerelerin alınlıklarında, cephe duvarlarında almaşık örgü içinde, kubbe ve geçiş elemanlarında ve minarelerin şerife altlarında nadir de olsa rastlanmaktadır. Ahşap süslemeye ise daha önce de bahsedildiği üzere minberlerde rastlanmaktadır. Ahşap süslemede künde kari tekniği Ankara için gelenek halini almış bir süsleme unsurudur. Ankara cami ve mescitlerinde yaygın olarak görülen bir diğer süsleme çeşidi kalem işleridir. Genel olarak minberlerde, tavan kaplamalarında, pencerelerin alınlık ve pervazlarında, mahfilini taşıyan dikmelerin payandalarında ve korkuluklarında kalem işi süslemeler yer alır. Geometrik süslemeden ziyade bitkisel süslemenin tercih edildiği kalem işlerinde yazı kuşakları da süsleme olarak kullanılmıştır.

Batılılaşma Dönemi Ankara

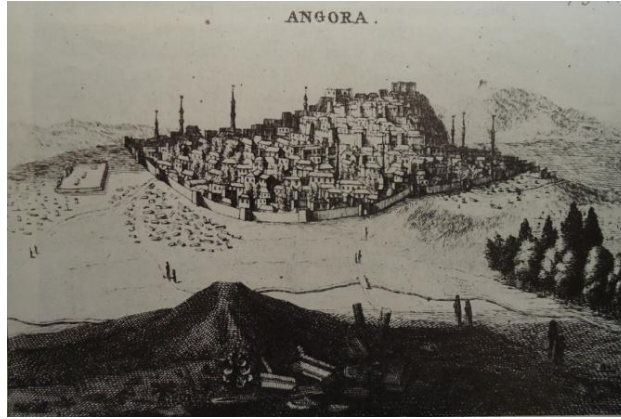
Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemi olarak bilinen 18.yy'da içinde bulunulan olumsuz koşullar devam etmiş olup kentin genel görünümünde bir önceki yüzyıla göre bir değişiklik olmamıştır. Surlarla çevrili kent ve derme çatma görünen evler... Lucas, Tournefort, Pococke, Montraye gibi bu dönem seyyahlarının kaleme aldığı seyahatnamelerde kenti çevreleyen surlarla ilgili çok bilgiye yer verilmiştir. Bu yüzyılda Ankara'ya gelerek kentin bir gravürünü yapan Pitton de Tournefort, seyahatnamesinde şu yorumlara yer vermiştir:

Ankara Kalesi birbirini çevreleyen üç surdan oluşmuştur ve duvarları beyaz büyük mermer bloklardan ve Pofir'e benzeyen bir taştan inşa edilmiştir. Şehrin duvarları alçaktır ve zayıf mazgallı siperlerle son bulur. Sütun,

arşitrav, sütun başları, kaideler ve diğer antik parçalar özellikle kule ve kapıların duvar örgüsünde karışık bir şekilde kullanılmıştır (Tournefort, 1717, s.452-455).

Mimarlar Odası Ankara Şubesi'nin Ulus Paneli'ne konuşmacı olarak katılan Madran¹ tarafından söz konusu gravür şu şekilde yorumlanmıştır:

Gravürde bugün mevcut olmayan ve 17. yy'da Celali isyanlarına karşı yapılmış olan en dış surlar ve onun arkasındaki iç surlar izlenebiliyor. Dış surların Osmanlı Bankası, Evkaf Apartmanı yani Vakıflar Binası, Ziraat Bankası, Merkez Bankası, Birinci Meclis hattından geçtiğini tahmin ediyoruz. Gravür biraz soyut bir anlatımla hazırlandığı için neyin ne olduğunu bilmek çok mümkün değil. Ama sağda yer alan yapının Cenabi Ahmet Paşa Camisi, soldaki minarenin de Hacıbayram Camisi'nin minaresi olma ihtimali yüksekti (TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2007, s. 10-11). (Şekil 2)

Şekil 2: Pitton de Tournefort, 1705

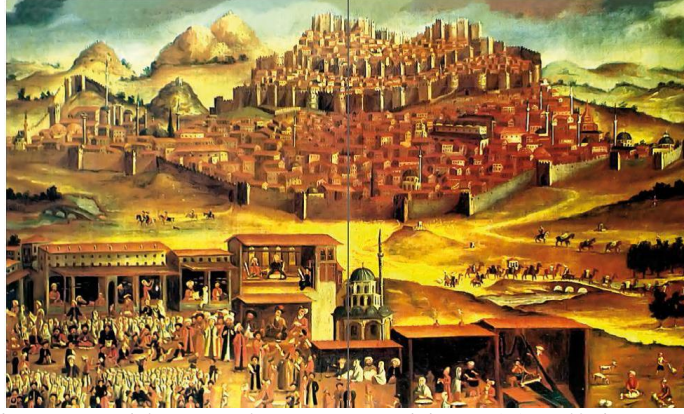
(Kaynak: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2007)

Yine bu döneme ait ikinci bir belge, uzun yıllar Halep olduğu zannedilen, daha sonra Prof. Dr. Semavi Eyice tarafından Ankara olduğu keşfedilen ve bugün Hollanda'nın Amsterdam Kenti'ndeki Rijcks Museum arşivlerindeki bir tablodur. Anılan paneldeki konuşmasında Madran söz konusu tabloya ilişkin:

Öndeki bölümü göz önüne almayın. Ön taraftaki betimlemeler Ankara'daki günlük yaşamdan sahneleri içeriyor. Bir önceki gravüre oranla çok daha anlatımlı olan bu resimde, Celali isyanları sırasında yapılan dış surlar, bugünkü Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin yer aldığı Mahmutpaşa Bedesteni, dış kale surları, Akkale, Hıdırlık Kulesi'nin bulunduğu Hıdırlık Tepesi, Bentderesi, Hacıbayram Camisi ve Ogüst Tapınağı net olarak izleniyor. Hatta Hacıbayram Camisi'nin yanındaki türbeleri de izlemek mümkün. Resmin solunda bölümde, bugünkü valilik yapısının önünde konumlanmış olan Jülyen Sütunu, 1930'larda yıkılmış olan oldukça büyük bir Osmanlı dönemi hamamı görülüyor. Resmin sağında yer alan cami ise Cenabi Ahmet Paşa Camisi (TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2007, s.11) (Şekil 3).

yorumunda bulunmuştur.

¹ Doç. Dr. Emre Madran

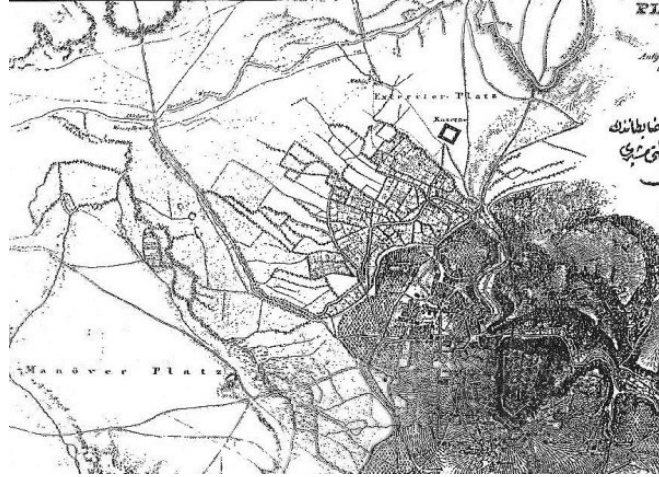

Şekil 3: Ankara'nın bir resmi, 18. Yüzyıl başı (?), Rijcks Museum arşivi.
(Kaynak: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, 2007)

Yine bu tabloda 17.yy'da halk desteği ile inşa edilmiş olan dış surları Hamilton, içerisinde 4.000-5.000 kişinin yaşadığı geniş bir alan olarak nitelendirmiştir. Pococke'a göre kentte yüz kadar cami bulunmakta olup bunlardan on ikisi minarelidir. Tornefort ise yedi tane Ermeni, iki tane Rum olmak üzere dokuz tane kilisenin varlığından söz etmektedir. Motraye'nin verdiği rakamlara göre bu dağılım üç tane Rum, beş-altı tane Ermeni kilisesi şeklindedir (Alemdar, 1984, s.99).

Müdürrisadeler (eğitimciler), Mimarzadeler (mimarlar), Zennecizadeler (konfeksiyoncu) gibi meslek gruplarının egemen olduğu 18.yy. Ankara'sı ticaret merkezi olarak önemini korumaya devam etmiştir. Kente gelen seyyahlar Roma anıtlarından, cami ve Bentderesi'nden, Avrupa'dan gelen konsoloslardan ve yabancı şirket temsilcilerinin kentte bulunduğu bahsetmiştir. Ankara'ya uğrayan gezginler zengin çarşıları ve tavanları nakışlı, hayatlı evleriyle varlıklı bir Anadolu kenti olarak bölgeyi tanımlamıştır (Akpolat ve Eser, 2004,s. 26).

19.yy'da önceki dönemlerdeki ticaret ve kervan yollarının kullanılmaya devam edildiği kentte çarşı ve pazar yerleri topografyaya uygun olarak yerleştirilmiştir. Bu yüzyılda sof üretimi ve ticaretinde yaşanan gerileme, yangın ve kıtlık, kentin birinci merkezi olan Bedesten ve çevresinin ticari fonksiyonlarının azalmasına zemin hazırlamıştır. Yüzyılın sonlarına doğru şehir ovaya doğru gelişerek ikinci merkez olarak nitelendirilebilecek olan Sulu Han ve çevresi, Tahtakale ve Karaoğlan Çarşıları ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiği yerler haline almıştır. Ticarete yaşanan gerilemeyi durdurmak amaçlı 19. yy. sonunda bazı girişimlerde bulunulsa da yeterli olmamıştır (Tunçer, 2001, s.57-75). (Harita 2)

Harita 2: Von Vincke'nin 1839 tarihli Ankara haritası (Tunçer, 2001,s.59)

Bu dönem, içinde bulunulan ekonomik koşulların bozulması, kent genelindeki eserleri etkilemiştir. Eser sayısı azalmış, niteliksiz örnek sayısı artmıştır. Batılılaşma dönemi ve sonrasında inşa edilen yapılar, genel kurgu anlamında çokça değişikli yaşamamıştır. Bu yapılar, ahşap iskelet sistemi arasında kerpiç ve tuğla dolgu malzemeye ve simetri anlayışına daha çok dikkat edilerek inşa edilmiştir. Konutlarda tepe penceresi kaybolmuş, yerini oranları ve yerleri değişmiş ince uzun pencereler almıştır. Cephede üçgen alınlık kullanımı, neoklasik bezeme detayları ortaya çıkmıştır. Konut dışında inşa edilen cami ve mescitler ise gösterişten uzak ve küçük yapılar olarak tasarlanmaya devam etmiştir (Tunç, 2004, s.190).

Bu dönemde atlı arabalar şehir içinde kullanılmaya başlanmış, şehir dışında Bağ Evleri olarak adlandırılan yazlık evler ortaya çıkmıştır. Yaşanan toprak kayıpları neticesinde halk, kitleler halinde göç etmiş bu da konut sorununu ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucunda yeni yerleşim yerleri oluşturulmuş olup 1878'de Boşnak Mahallesi kurulmuştur. Bugün Sakarya Mahallesi olarak bilinen bu mahalle Ankara'da ilk ızgara planının uygulandığı yerleşim olmuş, kale içi ve kale dışında görülen geleneksel kent görüntüsünü değiştirmiştir (Tunçer, 2001,s.72-73).

1892 yılında kente demiryolu hattının ulaşmasıyla Ankara ve çevresi gelişmeye başlamış, ekonomi bir nebze de olsa canlanmış ve yeni yapıların inşası hız kazanmıştır. Konut alanında yaşanan değişim öncelikle Hristiyan ailelerin yoğun olarak yaşadığı Derun-i Hisar mahallesinde ve diğer zengin Hristiyan mahallerinde görülmüştür. Bunun nedeni Hristiyan ailelerin dışa daha açık olmaları ve daha zengin bir kesimi oluşturuyor olmasıdır (Tunç, 2004, s. 191-192). Demiryolu tarımsal üretim ve geliri artırmış böylece vergi geliri ile tüketim mallarının kullanımında artış yaşanmıştır. Bu durum günlük tüketim maddeleri ile tarımsal ürünlerin depolama ve ticaretinin önem kazanmasına ve kent merkezinin demiryolunun bağlandığı noktaya doğru kaymasına yol açmıştır. 1893'te Bank-ı Osmani (Osmanlı Bankası) Ankara şubelerini açmıştır. Şehirdeki mağaza ve dükkân sayısında artış yaşanmış; 1895'te elli olan mağaza sayısı, 1902'de iki yüz altmışa yükselmiştir. Yine bu tarihler arasında Taşhan açılarak han sayısı otuz ikiden otuz üçe çıkmış, Karaoğlan Çarşısı gelişimin odağı halini almıştır (Tunçer, 2001, s. 70-72).

Boşnak Mahallesi, Yönetici Merkez, Göçmen Mahallesi, Bağ evleri ve Demiryolu gibi yeni oluşumlar şehirde yerini almıştır. Bu değişimin yaşanmasında demiryolunun şehrin çevresiyle kurduğu ilişki biçiminin büyük rolü olmuştur. Öyle ki artık

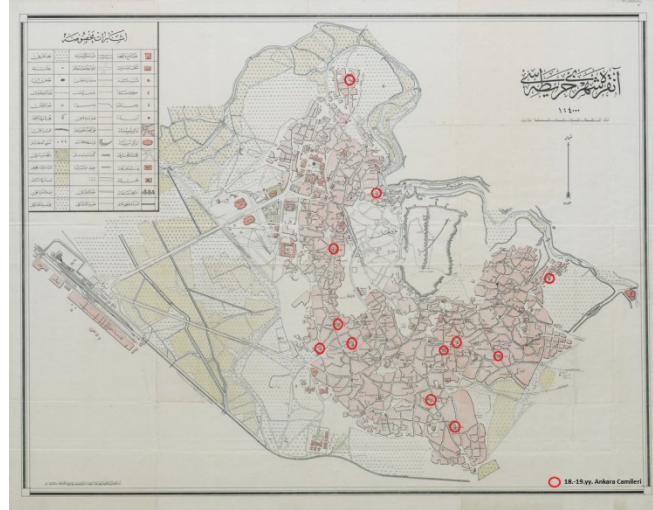
Payitaht İstanbul ve tüm dünya ile iletişimi demiryolu aracılığıyla sağlayan bir Ankara söz konusudur. Haberleşmede menzil ve ulaklar yerine posta sistemi kullanılmaya başlanmıştır. Bunların yanında hastane, okul gibi yapılar ile bu yapı türlerine bağlı olarak ortaya çıkan yeni yapı türleri ve bunlara servis amaçlı kurulan yapılar bu değişime katkı sağlayan unsurlar olmuştur. Gureba Hastanesi (1881), Ankara Sultanisi (Taş Mektep) (1891), Osmanlı Bankası (Bank-ı Osman-i) (1893), Posta Binası (Telgrafhane) (1894), Taşhan'ın (1895-1892) bir bölümüne 'Hotel d'Angora' Angora Oteli, Darü'l Muallimin (1907), Hükümet Konağı (1898), Ziraat Mektebi (1895-1898), Hamidiye Sanayi Mektebi (1902) açılmıştır. Bu dönemde İstasyonu kente bağlayan günümüz İstasyon ve Talatpaşa Caddeleri açılmıştır. İstasyonun eski kente bağlanmasını sağlayan bu caddeler sayesinde Ulus çevresi daha hızlı gelişmeye başlamıştır. Yaşanan bu değişikliklerin dışında kentin genel görünümünde köklü değişiklikler söz konusu olmamıştır.

Batılılaşma Dönemi Ankara Camileri

18. ve 19.yy'larda inşa edilen cami ve mescitlerin detaylı değerlendirmesinden önce Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumdan bahsetmek kentin kendi içinde ortaya koyduğu mimari tutumu anlamak adına faydalı olacaktır.

Osmanlı'da 18. yy, siyasi, sosyal ve ekonomik alanda gerilemenin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur (Bakır, 2003,s. 43). Sistemde yaşanacak olan olumsuzlukların bir nevi sinyallerinin verildiği bu yüzyıldan sonra Batı medeniyetlerini örnek alan reformlar yapılmıştır. Yapılan bu reformlar, Türk Sanatını da etkilemiş, Batı etkisi mimaride kendini hissettirmeye başlamıştır. Bu dönem başkent İstanbul'da inşa edilen camilere bakıldığında; mihrabın dışa taşkın olarak tasarlanması, doğu ve batıda yer alan galeriler, kuzeyde hünkar mahfili, son cemaat yeri ve minare bütünleşmesi, hünkar mahfiline ulaşımı sağlayan rampalar ile bahçe görünümü avlular gibi bazı yenilikler dışında plan ve kurgu bakımından herhangi bir değişiklik yaşanmamıştır. Bunun yanında Üsküdar Selimiye Cami (18.yy) gibi plan olarak Klasik Osmanlı üslubunda tasarlanıp sadece bezeme öğeleri Batılı üsluplarda biçimlenmiş yapılar da ortaya çıkmıştır. C ve S kıvrımları, akant yaprakları, deniz kabuğu ve perde motifleri, bezeme ögesi olarak çokça tercih edilmiştir. Bezeme öğelerinin yanı sıra yuvarlak ve dekoratif kemer formları, yeni biçimlenmiş ağırlık kuleleri, yapıda yükselme etkisi yaratacak uygulamalar, detayda karşımıza çıkan yeniliklerden olmuştur. Bu dönem sütun başlıklarında İyon, Korint, deniz kabuğu (istridye) biçimi gibi Osmanlı mimarisine yabancı bazı motiflerin kaynaşmasıyla oluşan bir çeşitlemeye gidilmiştir. Klasik Dönem sivri kemerlerinin yerini Barok profilli kemerler almış, kilit taşları belirginleştirilmiş ve son cemaat yerinin orta kemeri yüksek tutularak giriş aksı vurgulanmaya başlanmıştır. Yuvarlak, oval ve ince uzun olmak üzere, değişik şekillerde ve bol miktarda pencere kullanımı tercih edilmiştir (Sözen ve diğerleri, 1975, s. 296-297).

Bu dönem Osmanlı cami ve mescitlerde yaşanan değişimlerin Ankara kentindeki etkileri, bugün Altındağ sınırlarında kalan kale ve çevresinde araştırılmıştır. Ankara İli, Altındağ İlçesi'nde 18.-19.yy'larda inşa edilen camilerden on tanesi çalışma kapsamında ele alınmıştır. Bu cami ve mescitler; Ağaçayak (Ağaçoğlu) Cami (1705-6), Leblebiciğlu Cami (1713), İbadullah Cami (1738), Eskicioğlu Cami (1743), Telli Hacı Halil Mescidi (1765-6), Sarıkadı (Mimarzade) Mescidi (1784), Kağrı Pazarı (Gani Ağa) Cami (18-19.yy), Osmaniye Cami (18-19.yy), Tabakhane (Debbağhane/Kadı Necmeddin) Cami (1900-1), Taceddin Veli Cami (1901-2) şeklinde kronolojik olarak sıralanabilir (Kırpık ve diğerleri, 2015, s. 225-394).

Harita 3. 1924 tarihli Ankara Haritası¹ (Kırpık ve diğerleri, 2015, s.208-209)

Bu dönem gerek başkent İstanbul'da gerekse taşra örneklerinde plan kurgusu, Klasik Dönemden itibaren süre gelen tek mekânlı harim ve son cemaat mahalli geleneğini devam ettirir niteliktedir. Son cemaat mahallinin yarı açık, kapalı iki katlı veya kapalı tek katlı olması; Harimin mahfilli ya da mahfilsiz olması bu plan kurgusunu zenginleştirse de genel mekân organizasyonunu bozmayan unsurlardır (Aydın, 2006, s.701). İstanbul örneklerinde olduğu gibi dışardan bakıldığında ayrı bir yapıymış izlenimi veren hünkâr mahfili, son cemaat yeri ve minare bütünleşmesi Ankara örneklerinde görülmemiştir. İster son cemaat mahalli olsun ister olmasın her koşulda dışardan bakıldığında tek bir yapı olarak görülen bu yapılarda harim, mihrap aksına göre enine ya da boyuna dikdörtgen planlı olarak tasarlanmıştır. Bu yapılardan Ağaçoğulları Cami, Lelebiciğulları Cami, Eskicioğulları Cami, Sarıkadı (Mimarzade) Mescidi, Osmaniye Cami, Tabakhane (Debbağhane/Kadı Necmeddin) Cami ve Taceddin Cami boyuna dikdörtgen planlı; Kağnıpazarı Cami (Ganiaga Cami) ve Telli Hacı Halil Mescidi ise enine dikdörtgen planlı olarak tasarlanmıştır. Söz konusu cami ve mescitler, herhangi bir sütun ya da ayak sistemine sahip olmamakla birlikte minareleri göz ardı edildiğinde Anadolu evi izlenimi vermektedir (Şekil 4).

¹ 1924 tarihli harita yeniden düzenlenmiştir.

Şekil 4: İbadullah Cami harimi
(Kaynak: Ceylan, 2018)

18. ve 19.yy. cami ve mescit planlarında mahfiller, genel olarak kuzey cephede yerini almış ve büyük çoğunluğunda mahfil balkon şeklinde çıkıntı yapmıştır. Bu şekilde mahfilin orta aksta Barok bir biçimde harime doğru çıkıntı yapması,19.yy. örneklerinde çokça görülen uygulamadır (Aydın, 2006, s.702). İncelenen örneklerden Telli Hacı Halil Mescidi, İbadullah Cami, Sarıkadı (Mimarzade) Mescidi, Lelebiciğlu Cami, Ağaçayak (Ağaçoğlu) Cami, Eskicioğlu Cami mahfilinde balkon bulunmakta; Tabakhane (Debbağhane/Kadı Necmeddin) Cami, Taceddin Veli Cami ve Kağnı pazarı Cami (Ganiğa Cami) mahfilinde balkon bulunmamakta; Osmaniye Cami'nde ise mahfil bulunmamaktadır (Şekil 5).

Şekil 5: Ağaçayak (Ağaçoğlu) Cami mahfili (Kaynak: Ceylan, 2018)

Son cemaat mahallerinin bu dönem Ankara cami ve mescitlerinde konumları irdelendiğinde standart bir uygulamanın olmadığı sonucuna varılabilir. Genellikle kuzey cephede (bugün çoğu kapatılmış) konumlanmış olan bu mekânların cepheleri pencerelerle hareketlendirilmiştir. Kağnı Pazarı (Gani Ağa) Cami, Tabakhane (Debbağhane/Kadı Necmeddin) Cami, ve Taceddin Veli Cami 'nde son cemaat mahalli bulunmamakta olup Osmaniye Cami ve Telli Hacı Halil Mescidi'nde, batı cephede; Ağaçayak (Ağaçoğlu) Cami, Lelebiciğlu Cami, İbadullah Cami, Eskicioğlu Cami ve Sarıkadı (Mimarzade) Mescidi'nde kuzey cephede yer almaktadır. Bu camilerden İbadullah Cami ve Lelebicioğlu Cami'nde son cemaat mahallinin kuzey cephesi üçlü kemer sistemiyle oluşturulmuştur (Şekil 6). Üçlü kemer sistemiyle oluşturulmuş son cemaat mahalleri, Osmanlı'nın erken dönemlerinden itibaren uygulanmıştır (Aydın, 2006, s.702). Üçlü kemer sistemi dışında Sarıkadı (Mimarzade) Mescidi, Telli Hacı Halil Mescidi, Osmaniye Cami ve Eskicioğlu Cami'nde son cemaat mahallerinin biçimlenişinde 14. ve 15. yy. geleneğinin devamı niteliğinde ahşap dikmeler kullanılmıştır.

Şekil 6: Leblebicioğlu Cami son cemaat mahalli
(Kaynak: Ceylan, 2018)

Bu dönem Ankara cami ve mescitleri cephe düzeni olarak oldukça sade bir görüntü sergilemektedir. Batılı akımların etkisiyle detaylarda bazı değişimler yaşansa da genel kurgu bakımından bu sadeliği bozacak uygulamalara yer verilmemiştir. Genel olarak dikdörtgen formlu pencerelerle hareketlendirilen yapıların birkaçında Batılı akımların etkisiyle ortaya çıkan bazı uygulamalara da rastlamak mümkündür. Kesme taştan yapılmış duvarlarında açılan kilit taşları belirgin yuvarlak kemerli pencereleri ile Taceddin Veli Cami bu uygulamaların görüldüğü örneklerdendir. Batılı Klasik etkiyle şekillenmiş düz ve basık kemerli kapı lentosu, dışa taşkın pencere söveleri ve köşe bitişleri ile kuzey cephede yer alan üzeri akantus yaprağı motifiyle bezeli C ve S kıvrımlı Barok sütun başlıkları yapı yüzüne hareketlilik katmıştır. Yukarıda ahşap direkli son cemaat mahalline sahip yapılar olarak tespit edilen Telli Hacı Halil Mescidi, Eskicioğlu Cami ve Sarıkadı (Mimarzade) Mescidi'nde son cemaat mahallinin konumlandığı cepheler diğer cephelere göre ufak da olsa farklılık göstermiştir. Bu yapılardan Telli Hacı Halil Mescidi'nin batı cephesinde yer alan giriş kapısının üzeri Batılı Klasik cephe elemanlarından olan basık kemer formunda olup son cemaat mahallini taşıyan ahşap direkler üzerindeki C ve S eğrili başlıklar Barok etkilidir. Benzer uygulama C ve S kıvrımlı sütun başlıklarıyla Eskicioğlu Cami'nde ve Barok karakterli C ve S kıvrımlı kemerlerle birbirine bağlanan ahşap dikmeleri ile Sarıkadı (Mimarzade) Mescidi'nde görülmektedir. Üçlü kemer sistemiyle oluşturulmuş son cemaat mahalline sahip yapılardan olan İbadullah Cami ve Leblebicioğlu Cami'nde ise kuzey cephesinde yer alan kemerlerin belirgin kilit taşları cephelerde görülen Batılı Klasik biçimlenmelerdendir. Malzeme kullanımı açısından dönem camileri incelenecek olursa çoğunlukla temelde moloz taş, beden duvarlarında ahşap hatıl arası kerpiç malzemenin tercih edildiği görülmektedir (Öney, 1971, s. 101). Genellikle temelde moloz taş, beden duvarlarında ise daha estetik olması sebebiyle kesme taş kullanılmıştır. Yaygın olmayan bu kullanıma inceleme alanındaki camilerden sadece Taceddin Veli Cami'nde rastlanmaktadır. (Şekil 7)

Şekil 7: Taceddin Veli Cami kuzey cephesi
(Kaynak: Ceylan, 2018)

Dönem camilerinden Telli Hacı Halil Mescidi, Ağaçayak (Ağaçoğlu) Cami, Tabakhane (Debbağhane/Kadı Necmeddin) Cami, Osmaniye Cami, Sarıkadı (Mimarzade) Mescidi, Kağnıpazarı (Ganiaga) Cami, Eskicioğlu Cami, İbadullah Cami ve Lelebicioğlu Cami moloz taş temel üzerine ahşap hatıllı kerpiç duvarla örülüdür. Ancak bu yapılardan Ağaçayak Cami'nin kuzey duvarı, Lelebicioğlu Cami'nin son cemaat mahallinin bulunduğu kuzey cephenin alt tarafı ile İbadullah Cami'nin kuzey, güney ve batı duvarlarında tuğla örgü görülmektedir.

Şekil 8: Ağaçayak (Ağaçoğlu) Cami kuzeybatı cephesi
(Kaynak: Ceylan, 2018)

Ankara cami ve mescitlerinde kerpiç, taş ve tuğla malzemenin yanında ahşap malzeme de çokça tercih edilmiştir. Ahşap, beden duvarlarındaki kullanımının yanında mahfil, minber ve tavanda yaygın bir kullanıma sahip olmuştur. İnceleme alanında bulunan camilerin hepsi içerden düz ahşap tavanla örtülmüş; yenilenmiş örnekler dışında cami ve mescitlerin tavanı çıtalarla karelere bölünerek çoğunlukla ortasına altıgen göbek yapılmıştır. İbadullah Cami, Tabakhane (Debbağhane/Kadı Necmeddin) Cami, Osmaniye Cami, Sarıkadı (Mimarzade) Mescidi, Lelebicioğlu Cami, Ağaçayak (Ağaçoğlu) Cami tavanı çıtalarla karelere bölünmüş; Eskicioğlu Cami, Taceddin Veli Cami, Kağnıpazarı (Ganiaga) Cami ve Telli Hacı Halil Mescidi tavanları paralel çıtalarla bölünmüştür. Bunlardan Ağaçayak (Ağaçoğlu) Cami ve Lelebicioğlu Cami'nin harim tavanlarının ortasında altıgen göbek yerleştirilmiştir.

Sarıkadı (Mimarzade) Cami harim tavanının ortasında altıgen, mahfil köşk kısmının döşeme altında yuvarlak; Tabakhane (Debbağhane/Kadı Necmeddin) Cami harim, mahfil ve giriş bölümü tavanında altıgen, mahfilin döşeme altında dörtgen; Taceddin Veli Cami harim tavanı ortasında oval göbek bulunmaktadır. Bu camilerin hepsinin üzeri kiremit kaplı ahşap kırma çatıyla kapatılmıştır.

Ahşabın çokça tercih edildiği mimari elemanlardan biri de minberler olmuştur. Ankara cami ve mescit geleneğinde yerleşmiş olan ahşap minberler, ahşap işçiliği bakımından erken dönemdeki örnekler göre daha kalitesizdir. Bu camilerden Ağaçayak Cami ve Taceddin Cami minberi orijinal olup Sarıkadı (Mimarzade) Mescidi minberi kısmen yenilenmiştir. Eskicioğlu Cami, Tabakhane (Debbağhane/Kadı Necmeddin) Cami, Osmaniye Cami, Kağnıpazarı Cami, Lelebicioğlu Cami, Telli Hacı Halil Mescidi minberleri ise tamamen yenilenen örneklerden olmuştur (Öney, 1971, s. 60-89). İbadullah Cami minberi 1985 yılında geçirdiği yangın sonrası 1986 yılında onarılmıştır (Kırpık ve diğerleri, 2015, s. 287). Ahşap mahfil geleneği bu dönemde de devam ettirilmiş mahfili taşıyan dikmeler ile mahfilin döşeme ve korkuluklarında ahşap malzeme kullanılmıştır. Mahfili bulunmayan Osmaniye Cami hariç diğer camiler bütünüyle ahşap malzemedен yapılmış mahfillere sahiptir.

Cami ve mescit mimarisinde önemli yer tutan minareler, bu dönem örneklerinde genel olarak tuğla, ahşap veya taş malzemedен yapılmıştır. Tuğla malzemenin duvar örgüsü dışında kullanıldığı ana unsurlardan olan minareler, bu dönem camilerinde kare planlı taş malzemedен yapılan minare kaidesi üzerindeki silindirik gövdede yerini almıştır. Bu dönem camilerinden Osmaniye Cami ve İbadullah Cami'nde minare kaidesi taş, gövdesi tuğla malzemedен yapılmıştır. Ahşabın çokça kullanıldığı Ankara cami ve mescit minareleri bu dönem yapılarından Ağaçayak (Ağaçoğlu) Cami, Lelebicioğlu Cami, Eskicioğlu Cami, Telli Hacı Halil Mescidi ve Kağnıpazarı (Ganiğa) Cami'nde de ahşap malzemedен yapılmış olup Öney'e göre Ağaçayak (Ağaçoğlu) Cami, Lelebicioğlu Cami, Telli Hacı Halil Mescidi ve Kağnıpazarı (Ganiğa) Cami'nin minareleri yenidir (Öney, 1971, s. 105). Bu yapılardan Kağnıpazarı (Ganiğa) Cami minaresinin 1965 tarihinde eklendiği bilinmektedir (Erdoğan ve diğerleri, 2007, s. 204). Daha çok temelde kullanımına rastlanılan taş malzemenin, Tabakhane (Debbağhane/Kadı Necmeddin) Cami ve Taceddin Veli Cami minare gövdesi ve kaidesinde tercih edildiği görülmektedir. Bunların dışında cami ve mescitlerde kullanılan diğer bir malzeme mihraplarda yaygın olarak görülen alçı olmuştur.

İnceleme alanındaki yapılar, bezeme bakımından değerlendirilecek olursa kalem işi tekniğinin devam ettiği söylenebilir. Batılı akımların teknikten ziyade yoğun olmamakla birlikte yeni motiflerin kullanımı noktasında bezemeye etki ettiği görülmektedir. Bezemelere mihrap, minber, tavan bordürleri, tavan göbeği, pencere pervazları ve mahfil döşemeleri gibi iç mekân elemanlarında yer verilmiştir. Kağnıpazarı (Ganiğa) Cami'nde pencerelerin harime bakan yüzlerinde kalem işi bitkisel motifler ve yazı kuşakları; Ağaçayak (Ağaçoğlu) Cami pencerelerinin harime bakan yüzlerinde kalem işi bitkisel motifler ve yazı kuşakları, mahfil tavanında, döşeme girişinin altında ve minberde kalem işi bitkisel bezemeler; Lelebicioğlu Cami mahfilinin köşk kısmı altında bitkisel ve geometrik, minberin yan aynalıklarında geometrik kalem işi bezemeler bulunmaktadır. Sarıkadı (Mimarzade) Mescidi'nde mahfilin döşeme girişinin altında sülüs yazı kuşakları, C ve S eğrileriyle oluşturulmuş Barok etkili ahşap dekoratif konsolda kalem işi bitkisel motifler, galeri katı köşk kısmının altında kalem işi bitkisel motifler yer almaktadır. Mahfilin altında kareye yakın dikdörtgen biçimli tavan göbeği, üç sıra bordür ve merkezinde

daire şeklinde bir göbekten meydana gelmektedir. En dış ve en iç bordürde kıvrım dallardan oluşan sepete benzer motifler ile bunların içerisine yerleştirilmiş çiçeklerden oluşan bir kompozisyon yer almaktadır. Gül desenleri, köşk kısmı altındaki göbek ve üst pencerelerin alçı şebekesi rokoko etkilidir (Öney, 1971, s. 80).

Şekil 9: Sarıkadı (Mimarzade) Mescidi bezeme detayı.
(Kaynak: Ceylan, 2018)

Yapıda mihrabın ikinci bordürü, alçak kabartma yöntemiyle S kıvrımlı dallardan oluşan sarmaşık bezemeyle süslenmiştir. Sarmaşıkta belli aralıklarda çıkan saplara gül benzeri birer motif ve tomurcuk yerleştirilerek Barok bir karakter kazandırılmıştır. Taceddin Veli Camii'nin üzeri beyaz boyalı mihrap nişini Barok etkilerin izlendiği bir bordürün çevrelediği görülmektedir. Bordür üst köşelerde ve ortada yer alan plaster ve yarım başlıklarla hareketlendirilmiş bir tepelik düzenine sahiptir. Düz zeminli köşelikte iki kenara akanthus yapraklı birer rozet çiçek yerleştirilmiştir. Mihrap nişini çerçeveleyen ve sütuncelere oturan üçgen formlu kavsara ve içbükey/dışbükey dalgalı kavsara ağız Barok özellikler yansıtmaktadır. Sütun başlıkları ve başlıkların sütun gövdesine oturduğu kısımlar bitkisel motiflerle süslenmiştir. Sütunceler alt kısımda taban tabana birleştirilen birer kaide üzerine yerleştirilmiş görünümü kazanmıştır. Telli Hacı Halil Mescidi'nin birinci bordüründe yer alan S kıvrık dallara bağlanan C biçimindeki soyut akantus yapraklar, tersli yüzlü sıralanarak Barok karakterde sarmaşık şeklini oluşturmuştur.

SONUÇ

18.-19.yy'larda inşa edilen Ankara cami ve mescitlerinden Altındağ İlçesi'nde yer alanlar üzerinde yapılan yukarıdaki değerlendirme neticesinde Avrupa etkisindeki Batılı akımların Ankara cami ve mescitlerinde plan tipi ve kuruluş biçimi bakımından yeni yaratışlar getirmediği sonucuna varılmıştır. Genel olarak Erken ya da Klasik Dönem Ankara cami ve mescit mimarisinin devamı niteliğinde yapılar ortaya konan kent, Batılı akımlar karşısında kendi mimari üslubunu ana hatlarıyla korumuştur. Yapılan incelemede sof ticaretine bağlı olarak ekonominin geliştiği dönemlerde dahi gösterişten uzak, malzeme ve teknik açıdan orta kalitede, mütevazı cami ve mescitler inşa edildiği, sistemde olumsuzlukların yaşandığı

18.yy'dan itibaren de bu durumun değişmeden devam ettiği görülmüştür. Kentin kendi dinamikleriyle oluşturduğu bu mimari üslup yüzyıllar boyu devam etmiştir.

Öyle ki Osmanlı sanatının en gösterişli örneklerinin verildiği Klasik Dönemde dahi kent, var olan mimari üslubunun dışına çıkmamıştır. Kurşunlu Cami (15.yy.), Hallaç Mahmud Mescidi (1545) ve Cenab-ı Ahmet Paşa Cami (1565-66) gibi üslubun dışına çıkan örnekler mevcut olsa da bu durum gelenek halini almamış, Ankara üslubunu etkilememiştir.

Batılı akımların hissedildiği (18.-19.yy.) dönemde Osmanlı cami ve mescitleri plan ve kurgu bakımından az da olsa bazı değişiklikler yaşamıştır. İnceleme alanı dışına çıkarak Ankara'ya bağlı çevre yerleşimlere bakıldığında Şereflikoçhisar Alaeddin Cami, Kalecik Tabakhane (Debbağhane/Kadı Necmeddin) Cami ve Kızılcahamam Aşağı Köyü Camisi'nin Ankara üslubunun dışına çıkarak plan ve kurgu bakımından dönem özelliklerini yansıtır tutum sergiledikleri görülebilir. Ancak bu yapılar bir gelenek oluşturmamış istisnai örnekler olarak söz konusu çevrede yerini almıştır.

Ankara cami ve mescit mimarisinde gelenek halini almış dikdörtgen planlı harim, kuzeyde yer alan ahşap mahfil, üzeri kiremit kaplı kırma çatı ile örtülü düz ahşap tavan, kalıplama tekniğiyle yapılmış mihrap ile moloz taş temel üzerine ahşap hatıllı kerpiç duvarlar bu dönem yapılarında da sürdürülmüştür.

Ankara'da mihrap aksına göre boyuna dikdörtgen planlı harim geleneği Arslanhane Cami'nden Hacı Bayram Cami'ne kadar yüzyıllar boyunca kullanılarak devam etmiştir. Anadolu'ya özgü, Selçuklu Devri'nde de sık rastlanan bu kullanım, Batılılaşma dönemi cami ve mescitlerinde de tercih edilmiştir (Öney, 1971, s. 105). Ankara cami ve mescit geleneğinde yaygın olarak görülen mihrap aksına göre enine dikdörtgen planlı harim kullanımı da bu dönemde devam ettirilen uygulamalar arasında yerini almıştır.

Malzeme kullanımı açısından dönem camileri incelendiğinde 14.-15.yy'dan itibaren yaygın olarak tercih edilen temelde moloz taş, duvarlarda ahşap hatıl arası kerpiç malzeme kullanımının devam ettirildiği görülmektedir (Öney, 1971, s.101). Selçuklu Dönemi'nden itibaren kuzey cephede konumlanmış olan ahşap galeri katları, ahşap direkler ve beden duvarlarıyla taşınmaya; minberler ise ahşap malzemedeki imal edilmeye devam etmiştir. 14.yy. sonlarından itibaren Cenabı Ahmet Paşa Cami mihrabı hariç alçıdan ve kalıplama tekniğiyle yapılmış olan mihraplar bu dönemde de geleneği bozmamıştır (Eskici, 2001, s.309). Batılılaşma etkisi bu dönem cami ve mescit mihraplarının süsleme elemanlarında farklılıklar yaratmış olsa da teknik olarak herhangi bir değişikliğe sebep olmamıştır. Ankara cami ve mescitlerinde yaygın olarak kullanılan bezeme öğelerinden kalem işi bitkisel motifler ve sülüs yazılar bu dönem camilerinde de kullanılmaya devam etmiştir. Bezemede gerçekçi çiçek ve sarmaşık desenleri tercih edilmiştir (Öney, 1971, s. 106).

Yukarıda yapılan değerlendirmelerin de gösterdiği gibi 18.-19.yy'larda inşa edilen cami ve mescitler bu dönemde süregelen Osmanlı üslubundan ayrı bir ekol sergilemiştir. Üslup birliği gösteren konuların yanında çok nadir olmakla birlikte Batılı akımlar detay ve bezemelerde kendini hissettirmiştir. İstisnai özelliklere sahip olsalar da genel olarak moloz taş temel üzerine ahşap hatıllı tuğla ya da kerpiç duvarlar, dikdörtgen planlı harim, üzeri kiremit örtülü kırma çatı, düz ahşap tavan, ahşap minber, mahfil, pencere ve kapı ile alçı mihraba sahip bu cami ve mescitler, gösterişsiz mahalle mescitleri olarak tasarlanmaya devam etmiştir.

Ankara'nın ortaya koymuş olduğu bu tutumu kentin kendi iç dinamikleriyle açıklamak mümkündür. Ticarete bağlı olarak gelişen ekonomisiyle yüzyıllar boyu kendi kendine yetebilmesi kentin merkeze bağlılığını azaltmıştır denilebilir. Kent genelinde saray eliyle yaptırılan eser sayısının az oluşu; Selatin camilerin ya da külliyelerin kentte yer almayışı merkezle olan iletişimin boyutları ile ilgili fikir vermektedir. Ankara'nın ticari anlamda bir merkez haline gelmesi içinde barındırdığı insanların kolektif çalışmaları sonucu oluşmuştur. Öyle ki sofun keçi kılının kumaş olana kadar geçirdiği süreçte farklı dinden insanların bir arada görev aldığı kaynaklardan öğrenilmektedir.

Kenti beraber kullanan bu insanlar ister aynı mahallede ister farklı mahallelerde otursun birbirlerinden keskin sınırlarla ayrılmamıştır. Halk arasında oluşan birliktelik beraberinde rekabet ortamından uzak bir sosyal ortamı getirmiştir. Halkın ihtiyaçlarına cevap veren mimari kültür de bu sosyal ortamdan etkilenerek gösterişten uzak ve mütevazı bir şekilde vücut bulmuştur. Hacı Bayram-ı Veli'nin zaviyesini Roma Dönemi kalıntısı Augustus Tapınağını yanına tasavvufi ölçülerle yerleştirmesi bu mütevazılığın ve saygının göstergesidir. Cami ve mescit mimarisi dışında kentte inşa edilen bedesten, han, hamam, türbe yapıları dönem koşullarından etkilenerek Osmanlı kimliğinde inşa edilirken cami ve mescitlerin yüzyıllar boyu olabildiğince sade ve mütevazı yapılar olarak tasarlanması, farklı dine mensup insanlar arasında yerleşmiş olan saygı ve hoşgörü ile açıklanabilir.

Kaynakça

- Akpolat, M. S. ve Eser, E. (2004). Ankara Başkentin Tarihi, Arkeolojisi ve Mimarisi (Birinci Baskı). *Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları*
- Akurgal, E. (1993). Anadolu Uygarlıkları, *İstanbul: Net Yayınları*
- Alemdar, K. (1984). Seyahatnamelerde Ankara. *Tarih İçinde Ankara-Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, 97-105
- Aydın, Ö. (2006). Sultan II. Abdülhamid Devri Camilerine Eskişehir Mahmudiye'den İki Örnek: Çarşı ve Hara Camileri. *Bellekten-Türk Tarih Kurumu*, 73(268).
- Bakır, B. (2003). *Mimaride Rönesans ve Barok Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri* (Birinci Baskı). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık
- Erdoğan. A., Günel. G., Kılıcı. A. (2007). Ankara Tarihi ve Kültürü Dizisi 1-Tarih İçinde Ankara. *Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi*
- Erdoğan. A., Günel. G., Kılıcı. A. (2007). Ankara Tarihi ve Kültürü Dizisi 2-Osmanlı'da Ankara. *Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi*
- Erdoğan, A. (1998). Altındağ'ın Manevi Coğrafyası. *Ankara: Altındağ Belediyesi*
- Ergenç, Ö. (1984). 16. Yüzyılın Ankara'sı: Ekonomik, Sosyal Yapısı ve Kentsel Özellikleri. *Tarih İçinde Ankara-Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, 49-88
- Ersay, A. (2010). Ankaradaki Dini Yapılarda Mahalli Üslup. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara*
- Eskici, B. (2001). Ankara Mihrapları. *Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları*
- Eyice, S. (1996). Bizans Döneminde Ankara. *Anadolu Araştırmaları*, (14), 243-264.
- Kırpık, G., Erdoğan, A., Çam, M., Kılıcı, A., Topraklı, Y. (2015). Şehr-i Kadim Ankara Cilt 3. *Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi*

Kızılar, H. (2012). Osmanlılarda İlk Yerel Manevi Olusum: Hacı Bayram Veli ve Bayramiyye Ekolunun Anadolu'ya Etkisi. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 32(32), 067-080.

Kuban, D. (1968), Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler, *Vakıflar Dergisi*, (VII), 67, 53-73

Öney, G. (1971). Anadolu'da Türk Devri Yapıları. *Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları*

Peker, A. U. (2007). Ankara Cenabı Ahmet Paşa Külliyesi. *Tasarım Merkezi Dergisi*, 5, 20-25

Sözen, M., Arık, R., Asova, K., Bilge, A., Çelik, Z., Nayır, Z., Ödekan, A., Özden, E., Pehlivanoglu, M., Sağnak, Z., Tapan, M., Yönder, A. (1975). Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan. *İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları*

TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi. (2007). Ankara Tarihi Kent Merkezi-1 Ulus Paneli. *Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi*

Tournefort, M. P. (1717). Relation d'un voyage du Levant II. *Paris: Imp. Royale*

Tunç, G. (2004). Şehrin Zulası:Ankara Kalesi(Vol. 8). *İstanbul: İletişim Yayınları*

Tunçer, M. (2001). Ankara (Angora): Şehri Merkez Gelişimi (14.-20.yy). *Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları*

Turan, F. A. (2004). Hacı Bayram-ı Veli. *Ankara: Akçağ Yayınları*